

ВПЛИВ ПРАВОСЛАВНИХ БРАТСТВ НА ФОРМУВАННЯ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ

Християнство здійснило неоціненний вплив на всі сфери людського буття, насамперед духовного. Релігійні системи, будучи однаковими за змістом для багатьох народів, по-різному впливають на історію і свідомість цих народів.

Релігійна ситуація в Україні наприкінці XVI ст. відзначається складністю. Після Люблінської унії 1569 р. українське православ'я нарівні з католицизмом стало панівним в Речі Посполитій. Але єпископат Київської митрополії, турбуючись про збільшення власних та церковних володінь, мало приділяв уваги підготовці кадрів для православної церкви, освіті молоді. При цьому католицькі ордени, що з'явилися в Україні після унії, вели активну місійну роботу. З часом вони пронизали всі сфери суспільного життя українського народу. Престиж православ'я почав падати, спричинюючи перехід шляхти у католицизм. Ситуацію ускладнювало так зване право "подання" короля і "патронату" шляхти, особливо, коли "патроном" у православних мирян ставав католик чи протестант. Київську митрополію поступово охопив церковний розлад.

Церковна реформа, проведена східними патріархами у 80-х роках XVI ст., не дала сподіваних результатів. Єпископат, шукаючи виходу із ситуації, який би забезпечив цілісність церкви та її права, зупинився на варіанті унії з Римом, де заявили про готовність зберегти в межах митрополії східний (візантійський) обряд віросповідання та церковної традиції. Берестейська церковна унія 1596 р., створивши нову українську церкву, поставила православ'я перед проблемою виживання. Польський уряд та католицька церква розпочали відкритий наступ на Українську православну церкву, що фактично залишилася без свого єпископату. В силу географічної близькості, основний удар був спрямований на західний регіон України. Це дозволило Києву сконцентрувати провідні інтелектуальні сили, відновити на початку XVII ст. роль наукового і культурного центру України та повести боротьбу проти католицького засилля.

На відміну від Московської Русі та Візантії, де церква спиралася на світську владу, в Україні навпаки, вона не залежала від владних структур, залишаючись "справою громадян". В Україні наприкінці XVI

* Л.Гурська – аспірантка Київського Національного університету ім. Тараса Шевченка

ст. почали виникати і набувати важливого значення в її духовному житті братства - організації православного населення міст. Братства створювалися як самобутні демократичні організації. Їх основу складали ремісники, купці, службовці магістрату, міський простолод. На рубежі XVI-XVII ст. братський рух стає масовим і охоплює такі міста як Львів, Люблін, Замостя, Городок, Острог, Галич, Шаргород, Стряткн, Луцьк, Кам'янець-Подільський, Вінницю, Немирів, Київ та інші. Всі питання внутрішнього життя братства розв'язували на загальних зборах. Братства надавали матеріальну допомогу своїм членам, засновували при братствах школи, друкарні, шпиталі.

Саме братства рішуче виступили в цей час на захист православ'я. Вони відіграли провідну роль у відновленні православної ієрархії в Україні. В 1520 р., спираючись на допомогу запорізького козацтва, в Києві був відновлений православний єпископат України і Білорусії, яка також входила до складу Речі Посполитої. Братства розгорнули широку культурно-освітню діяльність, відкриваючи школи і друкарні, утворюючи бібліотеки.

Вельми помітною на національній ниві була діяльність Львівської братської школи, яка була заснована у 1585 р. Її організатором вважають Стефана Зизанія, який користувався високим авторитетом серед львів'ян, був добре обізнаний з потребами шкільної освіти. Львівська школа називалася школою грецького і слов'янського письма. Вона мала свій статут, в якому досить докладно були визначені обов'язки вчителя й учнів, а також ставлення до школи членів братства і батьків учнів. Зазначалося, що вчитель повинен навчати не лише читанню й письму, а й граматиці, риторичі, діалектиці, музиці, святому Євангелію і книгам апостольським.

Школи створювалися й при інших братствах. Так, у статуті Віленської братської школи, відкритої у 1588 р., зазначалося, що братство буде утримувати школу і в ній будуть навчатися діти його членів, бідні й сироти мовам церковнослов'янській, грецькій, латинській і польській. Братство мало утримувати у своєму розпорядженні людей вчених - духовних і світських - для шкільної науки та для церковного співу. Віленське братство відкрило свою типографію, в якій друкувалися на мовах грецькій, церковнослов'янській і польській, книги, які були необхідні як для школи, так і для церкви.

Братства налагоджували тісні зв'язки між собою. Так, Львівське братство з 1588 р. мало тісні контакти з Віленським Троїцьким братством. Воно йому зокрема перші віддруковані листи елліно-словенської граматики. У своїй відповіді останнє просило надіслати ще сто або двісті примірників цього видання, а також просило одного чи двох дяків, які б,

"самі знаючи науку, могли б навчати й інших". В свою чергу Віленське братство відправило до Львова тридцять примірників свого друкованого статуту.

Цікавим документом щодо спрямованості й рівня викладання філософії у Львівській братській школі є інвентарний опис бібліотеки цього братства від 1610 р. Хоча в ньому й немає появи жодного підручника або посібника з філософії, але є назви деяких філософських творів: позиція 70 - "Книга Аристотеліс грецкая Органон"; позиція 85 - "Діалектика Мінан і Риторик". Основний склад цієї бібліотеки - це книги богослужбові, різні "четьї", твори отців церкви, передусім Василя Великого, Івана Златоуста, Івана Лествичника. Бібліотека мала також твори Максима Грека, три видання білоруського книгодрукаря Франциска Скорини, три екземпляри популярного серед письменників-полемістів тлумачного Євангелія Теофілакта Болгарського. Все це засвідчує зв'язки львівського братства з болгарською, російською і білоруською культурами.

Доказом наявності у Львівській братській школі філософських студій є також слова Івана Вишенського, адресовані керівникові братства Юрію Рогатинцеві і спрямовані проти тих, що навчають "басней аристотельських" і водночас не знають церковних правил.

Серед видатних діячів української культури, які навчалися або викладали у Львівській братській школі, слід назвати Мелетія Смотрицького, Стефана і Лаврентія Зизаніїв, Кирила-Транквіліона Ставровецького, Ісайю Копистенського, Петра Могили та інших.

У 20-х роках XVII ст. наступило зниження рівня діяльності Львівської школи. Воно зумовлене зокрема переходом кращих наукових сил до Київської братської школи, яка була організована Київським братством у 1615 р. Ця школа постала опісля родоначальницею славетної Київської академії, якій судилося відіграти неоціненну роль в історії вітчизняної освіти, науки і культури. Київська школа, єдина з усіх братських шкіл, досягла ступеня вищої школи. За рівнем навчання вона не поступалася західноєвропейським університетам, була довгий час першим і єдиним вищим навчальним закладом України, Росії, Білорусії й південних слов'янських країн.

Києво-Могилянська академія стала яскравим явищем на тлі культурного розвитку України в період XVII-XVIII ст. Це був центр просвітництва, науки, суспільно-політичної думки України та й всієї тогочасної Східної Європи, що протистояв ідеології Речі Посполитої. Освіта та наука Києво-Могилянської академії, репрезентована такими відомими її діячами як Петро Могила, Інокентій Гізель, Феофан Прокопович, Георгій Щербацький та сприяла змінам всередині

української церкви, підняла рівень православного богослов'я, забезпечила розвиток професійної філософії. В академії була запроваджена своєрідна освітня модель, що поєднувала в собі знання духовної спадщини княжої доби з наданням західної вченості. Такий синтез забезпечував неперервність філософської традиції України при переході від Середньовіччя до Нового Часу, органічно вписуючись у бароковий метралітет з характерною для нього увагою до теології і водночас інтересом до натурфілософії.

У захисті православної духовності і в формуванні самосвідомості українського народу велику роль відіграла видавнича діяльність православних братств. Найбільші заслуги в цьому мало Львівське братство, яке стало продовжувачем діяльності видатного першодрукаря Івана Федоров. Ще у 1579 р. останній, не маючи грошей для продовження друкарської справи, заставив свою друкарню лихвареві. Після смерті Івана Федорова братчики починають вживати рішучих заходів, щоб придбати друкарню видатного майстра книгодруку. Це було у 1585 р. Саме цей рік вважають за початок книговидавничої діяльності відомої у майбутньому Братської Ставропігійної друкарні. Але функціонувати друкарня почала лише на початку 1591 р. Знадобилося довгих п'ять років на пошуки необхідних для роботи коштів і приміщення.

Першими працями, які були надруковані у друкарні братства, є грамота патріарха Єремії від 1589 р. та грамота митрополита київського Михайла Рогози. Крім цього, спудеї (учні) Київської братської школи вітали свого митрополита пишним панегіриком “Просфонімом”, який теж був видрукуваний. Того ж 1591 р. з друкарні вийшов у світ підручник для братської школи “Адельфотіс. Грамматика доброглаголиваго еллинословенского языка”. В передмові до цієї книги розповідається про перші кроки Львівського братства.

Це були часи, коли братство вело боротьбу з єпископом Гедеоном Балабаном. У 1591 р. на Берестейський православний собор воно направило двох своїх представників зі скаргою на єпископа і з проханням благословити працю братства. Від імені собору митрополит київський Михайло Рогоза поблагословив братство. Про братську друкарню у грамоті сказано: “Друкарню утверждаємо у Львові і у Вільно” [Monumenta confraternitatis stauropigiane Leopoliensis. - 1895. - V.1. - № 211, 212. - P. 320.]. Пізніше митрополит Михайло підтвердив цю соборну грамоту і закликав вірних допомагати своїми щедрими пожертвами братству. Львівське братство також домоглося в 1598 р. одержання королівського привілею, в якому затверджено зокрема і його право на друкування книжок [Ibidem. - P. 389-391.].

У 1593 р. слідом за “Граматиною” братство надрукувало “Господина Мелетія ... папы Александрійскаго о христіанском благочестіи к іудеом отвѣт”. Книги, надруковані в братській друкарні між 1593 і 1601 р.р. до нашого часу не збереглися. Адже в ті часи знищувалося багато книг. Щоб книгу не було спалено, автори часом присвячували її якомусь магнатові. Так, наприклад, автор “Апокрисиса” присвятив його польському магнатові гетьманові Яну Замойському, щоб “от ... огня обваровати”. Львівське братство із-за постійних нестатків не могло видавати велику кількість видань. Тому воно часто зверталося за допомогою як до братчиків, так і до мирян.

Братська друкарня спочатку містилася при Успенській церкві, а з 1608 по 1615 р.р. вона функціонувала в Онуфріївському монастирі, що належав братству. Друкарською справою тут займалися ченці, а управителем друкарні був ієромонах Пафнутій. Навесні 1616 р. вигоріла Руська вулиця у Львові. При цьому погоріли й церковні будови, а разом з тим згоріло й багато друкованих книжок, хоч саму друкарню все ж таки вдалося врятувати.

У 1628 р. у Львові знову трапилася велика пожежа. Тоді повністю згоріла братська друкарня, – вдалося врятувати тільки друкарський верстат та літери. Як зазначає відомий дослідник українського друкарства І.Огієнко, “...братство тепер вже само розуміло силу друкованого слова, а тому негайно взялося за відновлення зруйнованої друкарні; знайшлися й щедрі добродії, що не пошкодували коштів на цю справу; це були: староста Старосельский Дмитро Карлочи, що дав на це 500 золотих, а також воєвода Молдавський Мирон Бернавський та архімандрит Києво-Печерський Петро Могила” [Огієнко І.І. Історія українського друкарства. - К., 1994. - С. 117.].

На початку XVII ст. були надруковані книги “Октоїх”, “Часослов” і “Псалтир”. Дві останні – книги не лише богослужбові, а й учбові. У 1615 р. була видрукувана книга педагогічного змісту – “Бєсьеда о воспитаніи чад”, складена з різних писань Іоанна Златоуста. Львівське братство видавало книги не лише церковного змісту. У 1615 р. було надруковано “Плач ... по зєстю з свєта сєго ... Григорія Желиборскаго”, а у 1616 р. – вірші “На рождество” Памви Беринди та інші. Проте цих книг було видрукувано дуже мало.

Оскільки одним з головних завдань братської друкарні було сприяння освіті, то у виданнях чималу питому вагу мали підручники з початкового навчання, відомі під загальною назвою “Буквар”. За підрахунками А.Криловського, можливо не досить точними за браком джерел, братство видало протягом XVII ст. і до 1721 р. вісім тиражів букварів кількістю 34237 примірників, а всіх книг за цей час ним було

надруковано 160 тис. примірників [Крыловский А. Львовское ставропигиальное братство. - К., 1904. - С. 307.]. До видання книг залучалися освічені люди. Так, у виданні “Книги о священствѣ” Іоанна Златоуста керівна роль належала одному з найвизначніших вчених XVII ст. Памві Беринді. Він був також і автором віршів у ній надрукованих.

Перші друковані богослужбові книги, що виходили у братській друкарні, не всі мали виправлені та звірені тексти. Друкар сам тоді вибирав текст до своєї вподоби. Щоб запобігти цьому, ще на Берестейському соборі 1596 р. було ухвалено, щоб митрополит і єпископи пильніше доглядали за друкарнями своєї єпархії та контролювали книжки, що виходять в них. Видатний митрополит київський Петро Могила, як екзарх Вселенського патріарха, рішуче вимагав від Львівського братства, щоб воно подавало йому для цензури всі видання ще перед їх друкуванням. Так, 19 лютого 1637 р. Петро Могила своєю грамотою благословляв Львівське братство і підтвердив його права. Разом з тим під загрозою прокляття він наказував: “Аби без благословенія Архірейського нашого жодних книг друкувати в друкарни братской львовской не важилися” [Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. - К., 1852. - Т. 3. - С. 871.].

Звичайно, братству не до вподоби були такі накази митрополита. Воно протестувало проти них на своїх зборах і навіть скаржилося на Могилу патріархові, але все-таки мусило рахуватися з дуже впливовим митрополитом-екзархом.

Видання Львівського братства служили не тільки місцевим потребам. Вони були поширені у всій Україні та за її межами, зокрема в Московській Русі, в південно-слов'янських країнах, у Румунії. Велике значення мали видання братської друкарні для слов'ян Балканського півострова у боротьбі їх проти мусульманства, з денационалізацією болгар. Так, за даними Л.Кавеліна, він знаходив львівські братські видання у монастирях Афона ще у середині XIX ст. [Леонид (Кавелин). Славяно-сербские книгохранилища на св.Афонской горе... // Чтения в обществе истории и древностей российских. - Кн. 1. Смесь. - М., 1875. - С. 17-22.].

Православні братства, започаткувавши багатовікову тенденцію в становленні громадянського суспільства, не лише допомагали зберігати православну віру, обряд, давні традиції, а й, засновуючи школи, друкарні, виступали захисниками української православної духовності, ставали активними оборонцями української національної самобутності.